

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Н.Ж. Егизбаева, С.М. Иманқұлова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: nazyken.egizbayeva@gmail.com)**М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі үндестік заңының қолданысы**

Аңдатпа. Мақалада түркі тілдеріне тән, сөз құрауға негіз болатын басты заңдылық сингармонизмнің М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі қолданысы қарастырылады. Түркітанудағы сингармонизмнің фонологиялық қызметі туралы жасалған тұжырымдар талданады, оның басты сөз құрауыштық, просодикалық қызметі сараланады. М. Қашқаридың еңбегі арқылы сингармонизм заңының орта ғасырларда түркі халықтарының тілінде кең қолданылғанын түсінуге болады. Үндестік заңын қолданып сөйлегенде сөз айтуға ыңғайлы құралып, әуезді шығады. М. Қашқаридың еңбегін зерттеу арқылы мақалада қосымшалардың сингармонизм заңына сәйкес жалғанатындығын, осы заңның сөз құрауда сақталатындығы көрсетіледі, мысалдар келтіріледі. Сөздікті түзуде Махмуд Қашқари сөздердің неше әріптен (дыбыстан) тұратындығына мән беріп, оларды екі, үш, төрт, бес, алты, жеті әріптен тұратын сөздер деп топтастырады. Түзілген сөздерді зерделесек, сөздер бірыңғай жуан немесе жіңішке айтылатын сөздер, сонымен қатар басынан аяғына дейін ерін үндестігімен айтылатын сөздер болып табылады. Орта ғасырларда жазылған осы еңбектен бұл кезеңде үндестік заңының түркі тілдерінің табиғатын айқындайтын басты заңдылық ретінде қалыптасып, кең қолданылғандығы дәлелденеді.

Түйін сөздер: үндестік заңы, Махмуд Қашқари сөздігі, түркі тілдері, орта ғасырлар ескерткіші, ерін үндестігі

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

Түркі тілдеріне тән, сөз құрауға негіз болатын басты күшті заңдылық сингармонизм екені белгілі. Соңғы кездері бұрыннан түркітануда сингармонизмнің фонологиялық қызметі туралы жасалған тұжырымдар екшеліп, оның басты сөз құрауыштық, просодикалық қызметі айырықша саралануда. Ғалым Ә. Жүнісбек сингармонизмді түркі тілдерін екпінді, әуенді тілдерден ажырататын басты просодикалық белгі екендігін, қазақ тілі дыбыс жүйесінің осы заңға негізделетінін дәлелдеп, оны зерттейтін саланы сингармология деп атап, оның бірліктерін анықтап берді [1; 47]. Түркі тілдерінің сөзін құрауға, орфоэпиясына негіз болатын аса күшті заңның жаңа тұжырымдармен айқындалуы тіліміздегі орфоэпиялық нормалардың тіліміздің табиғатына сай сақталып, келер ұрпаққа қаймағы бұзылмай жетуі үшін маңызды. Үндестік заңына негіздеп сөз құрауда дауысты дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне қарай, сол сөздің өне бойындағы дауыссыз дыбыстар да жуан-езулік, жіңішке-езулік, жуан-еріндік, жіңішке-еріндік болып үйлесіп, үндесіп тұратындығын Ә. Жүнісбек тұжырымдады. Бұл тұжырым А. Байтұрсынұлының, тіл тарихын зерттеген ғалымдардың ойларымен ұштасып жатыр. Тіліміздің тарихына үңілер болсақ, дыбыстардың тіркесу, сөз соңынан жалғану заңдылықтарында, бірі-бірімен алмасу құбылыстарында да осы бір өзек сақталып тұратынын пайымдаймыз.

Он тоғызыншы ғасырдың аяғында қазақ даласы мен тілін зерттеуге келген орыс

ориенталистері де осы заңның негізінде сөйлейтін халық тілінің әуезділігіне қайран қалады. Оның ішінде үндестік заңына ерекше назар аударған В. Радлов өз еңбектерінде қазақ сөздерін айтылуына жақын етіп жазып көрсетеді. В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» сөздігіне енген қазақ сөздерінде сол кездегі халықтың ерін үндестігін сөздің өн бойында сақтап сөйлегенін байқауға болады: *бүлдүрген, бөлтүрүк, көрүмдүк, күлдүрөууш* т.б. [5, 10]. «Қазақ тілінде сингармонизм заңына көнбейтін сөз, сөз өзгерісі жоқ. Сингармонизм тілімізді үйретуге жеңілдетіп тұр. Жаңа сөздер тудырып, сөздер қосып, тілімізді байытқанда жалықтырмайтын, адастырмайтын қарақшылы даңғыл қаражол болып тұр» [2; 78] – деп Х. Досмұхамедұлы зерттеп баға берген үндестік заңының қазіргі тілдегі қолданысын, тарихын зерттеу әрқашанда өзекті болып қала бермек. Осы «даңғыл қаражолдың» тілімізге қай дәуірде болмасын толассыз еніп жатқан кірме сөздерді игерудегі рөлін, бабалар тілінің болмысын танудағы орнын білу де маңызды. Осы мақсатпен орта ғасырлардағы түркі тілдерінің теңдесі жоқ ескерткіші Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегіндегі үндестік заңының көрінісі, сөзге жұрнақтардың жалғану тәртібіндегі үндестік заңының қолданысын зерделеуді жөн санадық. Махмуд Қашқаридің «Диуани лұғат ит-түрк» еңбегі – «халықтық сөйлеу тілінің жүйеге түсіріліп, ғылыми негізге салынған ескеркіші» [3; 149]. Осы еңбекті жан-жақты зерттеген ғалым Ә. Құрышжанұлы «М. Қашқари арнайы мақсат етпесе де, қажетті жерінде дыбыстардың үндесу заңының әртүрлі көріністерін де атап отырады» [3; 155] – деп еңбекте үндестік заңы арқылы қосымшалардың жалғанатындығын, сөз бен қосымша арасындағы дыбыстардың үндесетіндігін айтады. Үндестік заңы бойынша сөздегі дыбыстардың жуан-жіңішкелігіне (тіл үндестігі) қарай үндесуі, еріннің қалпына қарай үндесуі, сөз бен қосымша арасындағы дыбыстардың өзара үндесуі жататындықтан, осы позицияның барлығына «Диуани лұғат ит-түрктен» мысал табуға болады.

Сөздіктің алғы сөзінде М. Қашқари сөздіктегі сөздерді қандай ұстаныммен топтастырғаны жөнінде түсінік береді. Ол әрбір бөлімді атаулар (есімдер) мен етістіктерге бөліп топтап, еңбекті пайдаланатын адамдарға анық болуы үшін қолданылатын сөздерді ғана алғанын, қолданылмайтын сөздерді қалдырып кеткендігін айтады. Сөздердің жасалуы, түрленуі туралы біршама мағлұматтар беріледі. Сөздікті түзуде Махмуд Қашқари сөздердің неше әріптен (дыбыстан) тұратындығына мән беріп, оларды екі, үш, төрт, бес, алты, жеті әріптен тұратын сөздер деп топтастырады. Түзілген сөздерді зерделесек сөздер бірыңғай жуан немесе жіңішке айтылатын сөздер, сонымен қатар басынан аяқ ерін үндестігімен айтылатын сөздер болып табылады. Орта ғасырларда жазылған осы еңбектен бұл кезеңде үндестік заңының түркі тілдерінің табиғатын айқындайтын басты заңдылық ретінде қалыптасып, кең қолданылғандығын пайымдаймыз.

Екі, үш әріптілер бөлімінде тізілген сөздер бірыңғай жуан немесе жіңішке болып келеді. *«Ap//әр - an//ән: қуаттап, күшейткіш қосымшасы. Әп Әзгү нәң – In-izgi нәрсе, бек жақсы нәрсе»* – дейді. Оғыздар таза, әппак нәрсені *«an-ақ»* – дейді» [4; 68]. Осы күшейткіш буынның жуан және жіңішке нұсқасы беріліп, келтірілген мысалдарға қарасақ жуанмен жуан нұсқа, жіңішкемен жіңішке нұсқа тіркескен. Төрт әріпті сөздер бөліміне назар аударсақ *ашиқ - ашұқ: асық, малдың асығы, ашиқ - ашұқ: дулыға, темір қалпақ, апиқ - анұқ: анық, дайын, етук - етүк: етік, ішкүм- ішкүм: хантақта, өтүк - өтүк: ертек, хикая, үжүк – үжүк: bitik үжүкledi: bitik үжүкledi – жазуды буынға бөлді, жазуды ежіктеді* деген сияқты көптеген мысалдардан сөздердің жуан жіңішкелігін аңғарамыз. Олардың түрленуі де жуан-жіңішкелігіне байланысты. *Ажүт - ажүт - өш, қас, өштік (түбірі «өш»)* деген сияқты кейбір сөздер аралас буынмен беріледі.

Сөздікті зерделей отырып тағы бір байқалған нәрсе, сөздің екінші үшінші буынында ерін дауыстылардың келуі. *Азиқ - адзұқ: «Азиқпәң: Адзұқ нәң – Бейтаныс нәрсе»*. Сөздікте мұндай мысалдар өте көп кездеседі, бірінші буында езулік дыбыс тұрса да, үу

дыбыстарының екінші, үшінші буындағы белсенді қолданысы сол кездегі ерін үндестігінің тіл үндестігімен қатар қолданысының әсері болса керек.

М. Қашқари сөздігіндегі берілген сөздерде ерін үндестігінің қолданысы өте белсенді:

үлүш - үлүш: халық арасында үлес бөлу

үрүз - үрүз: ұрық, дән.

осуз - осуз: жосық, жол, жөн, амал.

озуз - одзүз: ояу, сергек, одзүз ер – ояу адам

илүз - ұлүз: *илүзлүкүз bolsa sen ezgü qylyp* - ұлықтық болса (тапсаң), сен ізгілік істе [4; 84], осындай ерін үндестігінің белсенді қолданысын түбір сөздердің өн бойынан көруге болады. Ал түрленетін сөздер болса, сөздің соңғы буынына дейін сақталып берілген:

отлүз - отлүз: отты;

илүзлүк - ұлүзлүк: жолы үлкендік

илүзлүк - ұлүзлүк: ұлықтық, биік лауазымдылық. «*uluqluk tәnrigе: ұлүзлүк тәңіріге* – ұлылық тәңірге (тән)».

Дегенмен, еңбектің түпнұсқасында солай ма, жоқ аудармалар арқылы өзгеріске түсті ме, ол жағы белгісіз, ерін үндестігінің сақталмайтын тұстары да жоқ емес, бірден айта кететін нәрсе, мұндай мысалдар көп емес:

езүлді - езүлді: езілді.

озунды - одзүнды: оянды.

енүшленді - енүшленді: перделенді

өлүмледі - өлүмледі: өлімші болды; өле жаздады.

үкек - үкек: сандық, табыт.

үкек - үкек: қарауыл мұнара [4; 86] – мысалдардан түсінетініміз, үш-төрт буынды сөздердің үшінші, төртінші буынында сақталмайды, екінші буында толық сақталып тұр, ал екі буынды сөздердің екінші буыны езулікпен берілген. Сөздіктегі сөздер айтылуы бойынша жазылып түзілген болса, мұндай мысалдардың берілуі сол замандардағы үндестік заңының толық қалыптасып болмағандығынан немесе көптеген халықтардың аралас-құралас өмір сүріп жатқандығынан деп топшылаймыз. Махмуд Қашқаридың «Ең ашық-айқын әрі тура-түзу тіл – тек сол бір ғана тілді біліп, парсылармен араласпайтын және шет өлкелермен барыс келіс жасамайтын кісілердің тілдері. Екі тіл білетін және шахарлармен араласып қалған кісілердің тілінде бұзықтық бар» [4; 60] – деген сөзінен сол кездегі халықтардың араласы тілге де әсер еткендігін, халықтар арасындағы тығыз қарым-қатынастың болғандығын түсінеміз.

Етістіктер бөлімінде де етістік жұрнақтарының жалғануы үндестік заңына негізделетінін анық байқауға болады. Онда жуан сөздерге бірыңғай жуан, жіңішке сөздерге жіңішке қосымшалар жалғанатынын көреміз. «*Barыр (барыр) – барар*», «*bardы (барды) барды*» секілділерден жасалған «*barmaq (бармақ) – бармақ*»; «*kelir (келір) – келер*», «*keldi (келді) – келді*» секілділерден жасалған «*kelmek (келмек) келмек*» болса, бұлар түп мәсдарлар(тұйық етістік) [4;36]» – деп түсіндіреді. Осы етістіктердің түрленуіне тағы бір мысал келтіріледі: ««кетті» мағынасындағы «*bardы (барды) – kemti*» етістігінің «*barturды (бартұрды) – барғызды, келтірді*» секілді және «*keldi – келді*» етістігінің «*keltyrди (келтүрді) – келтірді*» секілді өтпелі шаққа айналғаны тәрізді» [4;51]. Бұл мысалдардан етістіктердің сөздің жуан-жіңішкелігіне қарай түрленіп тұрғандығын байқау қиын емес.

Сөздікте автор сөздердің мағынасын, қолданылу аясын білдіру үшін мысал ретінде өлең жолдарын, сөйлемдер, қысқаша мәтіндер келтіреді. Осындай мысалдардан да сөздердің келесі сөзбен байланысқа түсуі үшін түрленуінде де үндестік заңының қолданысын көреміз. Төмендегі кестеде берілген өлең жолдарына назар аударсақ, *көгүр* – ерін үндестігі, *қаштадың*, *кешмедің*, *саштадың* – тіл үндестігімен түрленіп тұр. Ал *сувын*, *bәri* – сөздерінде ерін үндестігі сақталмайды. *Jesyn* – сөзінде езулік алдыңғы буында, еріндік келесі буында келеді.

латын әрпімен	кирилл әрпімен	мағынасы
<i>Kөрүр нешүк қашмадың, Jamar suwın keşmedің, Tavarыңны saşmaдың Jesүн seni ar bөri:</i>	<i>Көрүр нешүк қашмадың, Иамар суын кешмедің, Таварыңны сашмадың, Иесүн сені ар бөрі –</i>	<i>– Көріп неге қашпадың? Йамар суын кешмедің? Мал-дүниенді шашпадың ? Енді қорқау жесін сені!»</i>

Еңбекте М. Қашқари бірнеше сөз тудырушы жұрнақтардың қандай мәнді сөздер тудыратынына тоқталып, олардың мағынасын ашады. Олардың жуан-жіңішке нұсқаларымен беріп, сөзге қалай жалғанатынын ережемен түсіндіріп өтеді.

-даш/-деш -даш/-деш: ұқсастықты, жақын тектестікті білдіретін қосымшалар. Бір анадан туған екі бала «Қағындаш: қарындаш – қарындас» деп аталады. Сөйтіп, «қарын» сөзіне «-даш» қосылғанда «бір қарында жатқан, бір қарыннан шыққан» деген мағынаны береді. Бір жерден болған екі кісі «jerdеш: иердеш – жердес (жерлес)» деп айтылады [4; 541].

Есімдерден -лық/-лік жұрнақтары арқылы жаңа сөздердің жасалуын мағынасына қарай үш сипатқа бөліп, осы жұрнақ арқылы жасалған заттың иесін білдіретін сөзді, атқарылған істі білдіретін сөздерді атап көрсетеді.

Біріншісі, бірдеңенің өсіп-өнген жерін, мекен-жайын білдіретін сөздер:

sөгүtlük: сөгөтлүк – тал тоғайлы жер; тал тоғай өскен жер»;

кеpeklik: кепеклік – кебек қойылған жер;

Екіншісі, басқа бірдеңені істеп, дайындауға лайықтап, арнайы әзірлеп қойған нәрсенің атын білдіреді:

tөшекlik баршын: төшеклік баршын – төсек-орындық жібек мата;

Үшіншісі, адамның мінез-құлқын, табиғатын білдіретін тұйық райлы сөздер:

көvezlik: көвезлік – тәккаппарлық; кердеңдік»;

jigitilik: иігітлік – жігіттік

Төртіншісі, аталған нәрсенің иесі мағынасында кездеседі:

біleklig er: білекліг ер – білекті адам;

біliklig er: бітікліг ер – (қолында) жазуы, хаты бар адам;

Бесіншісі, істелген, атқарылған істі білдіретін сипаттағы сөздер:

Біlikkiwi ara үлүklүg ol: Білік кіші ара үлүклүг ол – Білік кісілер арасында үлестірілген ол (ақыл кісілер арасында таратылған ол);

Төшекlig төшек: Төшекліг төшек – Төселген төсек.

Осындағы -лық/-лік жұрнақтары арқылы сөздердің жасалу заңдылығын төмендегі ережемен көрсетеді: «Бұл бес сипатты білдіру үшін төрт әріпті, бес әріпті түбір есімдердің «-к» әрпімен келетіндеріне, яғни жалпы қатаң дыбысты сөздерге «-lyk / -лық» қосылады. «-к» әрпімен келетіндеріне, яғни жалпы жұмсақ дыбысты сөздерге «-lik / -лік» қосылады. Бұл күллі түрік тілі үшін ортақ, өзгермейтін қағида [4; 568]». Сөздердің жуан-жіңішке болып жіктеліп, бірыңғай тіл үндестігімен түзілетінін арнайы түсіндірмесе де, М. Қашқари өз еңбегінде қ, ғ, к, г дыбыстарының сөздің соңында жалғануында да осы ұстанымның тіл табиғатымен ұштасып жатқандығын көрсетеді. «Менің барғым bolsamaңа түшғыл (менің барғым болса маңа түшғыл) – Мен барар болсам, маған жолық»; «Kejik keliki bolsa оқта (кәиік келікі болса оқта) – Киік келген болса, оқ ат» деген үлгілердегі «қосымшаның түбірінде «-к» болған сөздерге яғни жұмсақ сөздерге «к» әрпі ұласады. «Аны сөкүк сөкті (аны сөкүк сөкті) – Оны қатты сөкті»; «Ol құлын тепік терpt (ол құлын тепік тепті) – Ол құлын қатты тепті» деген түрдегі «сөкүк (сөкүк)», «тепік (төпік)» сөздері

«-к» қосылып жасалған мәсдарлардың көрінісі» [4;37]. М. Қашқаридың осы тұжырымына Ә. Құрышжанұлы мынадай баға береді: «қ, ғ дыбыстарының тек жуан дауыстылармен ал к, г дыбыстарының тек жіңішке дауыстылармен тіркесіп келу заңдылығын ашып көрсету ол заманда аса құнды ой ...» [3;156]. Ә. Құрышжанұлы осылай баға бере отырып, М. Қашқаридың дыбыстардың тіркесу заңдылығына да назар аударғандығын атап өтеді. Жоғарыдағы сөз тудырушы жұрнақтардың жуан-жіңішкелігін ажыратып, олардың бүкіл түркі тілдеріне тән қағидамен сөздерге жалғанатынын дәлелдеген. М. Қашқари осы ойлары арқылы түркі сөздерінің құрылуындағы белгілі бір қағидаттарды жіктей алған.

Ғалым М. Томанов М. Қашқари еңбегінен кейін жазылған «Кодекс куманикусте» («Қыпшақ тілінің сөздігі») «бір буынды, екі буынды сөздерде ерін үндестігінің қалыпты норма» екендігін айтады. Ол М. Қашқари еңбектерінде қосымшалардың еріндікпен келуін тайпа тілдерінің ерекшелігі болуы мүмкін деп жорамалдайды. Ал «көне түркі тілінде дауыстылардың жуан-жіңішке болып үндесуі сөздің басынан аяғына дейін сақталады» [8; 82] – деп нақты көрсетеді. Осы тұжырымға сүйенсек М. Қашқари еңбегіндегі сөздердің берілу формасында үндестік заңы жуан-жіңішкелік, еріндік-езулік әуез жағынан сақталған. Жоғарыда келтірілген кейбір мысалдардағы ауытқушылық қағазға түсірілген кезде немесе сол уақыттағы ұсақ ру-тайпа халықтарының тілдерінің араласуы кезінде болған құбылыстар болуы мүмкін.

Сонымен «Диуани лұғат ит-түрк» сияқты түркі халықтарының жауһары саналатын еңбекті зерделегенде көне түркі заманынан бері тіліміздің басты просодикалық белгісі болып табылатын үндестік заңының анық көрініс тапқанына көзіміз жетті. Ғалым Б. Сағындықұлы алтай тілдерінің ішінде түркі тілдерінде сингармонизмнің жақсы сақталғандығын атап айтқан [9; 85]. Сингармонизм іргелі құрылымдық-типологиялық құбылыс ретінде түркі тілдеріндегі дыбыстарды бір бүтін етіп ұйымдастырады, сөйлеу ағынындағы сөздердің басын құрап, лебіздің әуезді шығуына негіз болады. Қазіргі ғалымдар осы заңның тек дауыстылардың ғана үндесуі емес, дауыссыздардың да бір фонетикалық кешенге топтасуы деп түсіндіреді. Бүгінгі жаһандану заманында қазақ тіліне өзге тілдерден енген сөздер тасқынын игеруде де сүйенетін сүйенішіміз осы заң болмақ. Қазақ тілі орфоэпиясының негізі саналатын үндестік заңының бір бөлігі еріндік үндестігінің сөйлеуде сақталмауы белең алып бара жатқаны белгілі, тіліміздің тірегі саналатын үндестік заңының бұзылмауы үшін зерттеу жасауда тіліміздің тарихына жүгінеріміз рас, осы орайда М. Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сияқты аса құнды еңбектердің маңызы арта түспек.

Әдебиеттер тізімі

1. Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. – Алматы: Арыс, 2009. – 309 б.
2. Аламан. – Алматы: Арыс, 2002. – 234 б.
3. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
4. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том / Аударған А. Егеубай. – Алматы: Арда+7, 2017. – 592 б.
5. Мырзабеков С. Қазақ тілінің дыбыс жүйесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 1999. – 199 б.
6. Құрышжанұлы Ә. Тіл тарихы туралы зерттеулер. – Алматы, 2011. – 540 б.
7. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі / Аударған Қ. Бекетаев, Ә. Ибатов... – Алматы : Ана тілі, 1993. – 190 б.
8. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 263 б.

9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Санат, 1994. – 167 б.

References

1. Jünısbek Ä. Qazaq fonetikasy [Kazakh phonetics]. – Almaty: Arys, 2009. – 309 b. (In Kazakh)
2. Alaman [Alaman]. – Almaty:Arys, 2002. – 234 b. (In Kazakh)
3. Aidarov Ğ., Qūrysjanov Ä., Tomanov M. Köne türkı jazba eskerikterinıñ tılı [The language of ancient Turkic written monuments]. – Almaty: Mektep, 1971. – 272 b. (In Kazakh)
4. Qaşqari M. Türk sözdığı. 1-tom / Audarğan A. Egeubai [Turkish dictionary. Volume 1 / translated by A. Egebay]. – Almaty: Arda+7, 2017. – 592 b. (In Kazakh)
5. Myrzabekov S. Qazaq tılınıñ dybys jüiesı [Sound system of the Kazakh language]. – Almaty: Sözdık-Slovär, 1999. - 199 b. (In Kazakh)
6. Qūrysjanūly Ä. Tıl tarihy turaly zertteuler [Research on the history of the language]. – Almaty, 2011. - 540 b. (In Kazakh)
7. Qaşqari M. Tübü bır türkı tılı / Audarğan Q. Beketaev, Ä. İbatov... [The bottom of the Turkic language / translated by K. Beketayev, A. İbatov.] – Almaty : Ana tılı, 1993. – 190 b. (In Kazakh)
8. Tomanov M. Qazaq tılınıñ tarihi gramatikasy [Historical grammar of the Kazakh language]. – Almaty:Mektep, 1988.- 263 b.
9. Sağyndıqūly B. Qazaq tılı leksikasy damuynyñ etimologialyq negızderı [Etymological foundations of the development of the vocabulary of the Kazakh language]. – Almaty: Sanat, 1994. – 167 b. (In Kazakh)

N.Zh. Yegizbaeva, S.M. Imankulova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: nazyken.egizbayeva@gmail.com)

The use of sound harmony in the work of

M. Kashgari «Diwani lugat it-Turk»

Abstract. The article discusses the use of harmony, the fundamental rule inherent in Turkic languages, which is the basis for word formation, in the work of Mahmud al-Kashgari «Diwani lugat it-Turk». The conclusions made about the phonological function of harmony in Turkology are discussed, and its main word-forming, prosodic function is analyzed. The works of Mahmud al-Kashgari proves that the harmony rule was widely used in the language of the Turkic peoples in the Middle Ages. By using the rule while speaking, it makes words to be convenient to pronounce and sound melodious. The article shows that affixes follow the harmony when appending to a word, that the rule is preserved in word formation and examples are given. When compiling the dictionary, Mahmud Kashgari pays attention to how many letters(sounds) words consist of, grouping them into words consisting of two, three, four, five, six, seven letters. If we take a look at the grouped words, every group follows the palatal harmony and the labial harmony. From this work that was written in the Middle Ages, it is proved that during this period the harmony rules were widely used and well established as the main characteristics of the Turkic languages.

Keywords: synharmonism, dictionary of Mahmud Kashgari, Turkic languages, monument of the Middle Ages, lip synharmonism

Н.Ж. Егизбаева, С.М. Иманкулова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: nazyken.egizbayeva@gmail.com)

Применение закона сингармонизма в труде

М. Кашгари «Дивани лугат ит-Турк»

Аннотация. В статье рассматривается применение закона сингармонизма, характерного для тюркских языков, в труде М. Кашгари «Дивани лугат ит-Турк». Анализируются выводы о фонологической функции сингармонизма в тюркологии, дифференцируется его основная словообразовательная, просодическая функция. По труду М. Кашгари можно понять, что закон сингармонизма широко использовался на языке тюркских народов в Средние века. Когда говорят по закону сингармонизма, слово звучит мелодично. Изучив труд М. Кашгари, в статье отмечается, что аффиксы соединяются в соответствии с законом сингармонизма, указывается, что данный закон сохраняется в словообразовании, приводятся примеры. В построении словаря Махмуд Кашгари придает значение тому, сколько букв(звуков) составляют слова, группируя их как слова из двух, трех, четырех, пяти, шести, семи букв. Изучив реестры в словаре, убедимся, что слова которые с начала до конца произносятся с твердыми или мягкими гласными, также слова, которые произносятся с созвучием губ. Из этого труда, написанного в Средние века, подтверждается, что в этот период закон созвучия сформировался и широко использовался как главная закономерность, определяющая природу тюркских языков.

Ключевые слова: закон сингармонизма, словарь Махмуда Кашгари, тюркские языки, памятник средневековья, губной сингармонизм.

Авторлар туралы мәлімет:

Егизбаева Н.Ж. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0002-8458-1898.

Иманқұлова С.М. – филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-6931-2510.

Information about authors:

Yegizbaeva N.Zh. – Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0002-8458-1898.

Imankulova S.M. – Candidate of Philological Sciences, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-6931-2510.

Сведения об авторах:

Егизбаева Н.Ж. – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0002-8458-1898.

Иманкулова С.М. – кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан. ORCID: 0000-0001-6931-2510.